

**XX ƏSRİN 20-Cİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN
LEKSİK NORMASININ MÜƏYYƏNLƏŞMƏSİNDƏ BƏDİİ
ÜSLUBUN ROLU****F.Q. KƏRİMLİ*****Bakı Dövlət Universiteti***

Azərbaycan ədəbi dilinin leksik normasının müəyyənlişməsində ən böyük tarixi rolu həmişə bədii üslub oynamışdır. Yalnız demokratik leksikonun deyil, xalq üçün anlaşılmaz olan qəliz ərəb, fars sözlərinin müəyyən dövrlərdə ədəbi dildə möhkəm yer tutmasında, ən yeni dövrə qədər gəlib çıxmasında da bədii üslubun xidmətləri digər funksional üslublarla müqayisəyə gəlmir.

Azərbaycanda sosialistləşmə işinin başladığı dövrdən ədəbi-bədii düşüncənin kütləviləşməyə, geniş xalq kütlələrinin «mədəni inqilab»a cəlb edilməyə başladığı illərdə bədii üslubun leksikonu sürətlə demokratikləşmiş, «yeni dünya»nın populyar anlayışlarını əks etdirmək sosial-estetik, poetik tələbata çevrilmişdir.

1920-ci illər Azərbaycan şeir dilinin leksikası haqqında bəhs edərkən, hər şeydən əvvəl, onu göstərmək lazımdır ki, bu dövrün poetik təfəkkürü üçün səciyyəvi olan romantika, bədii üsyankarlıq, emosionallıq söz seçiminə, yaxud sözdən istifadə üsuluna əhəmiyyətli təsir göstərir. Belə ki, daha çox obrazlı, təntənəli və ya güclü ekspressiv məzmunla malik leksik vahidlərə müraciət olunur. Ölkə, vətən, üsyən, coşmaq, qalx, şad, yüksəlmək, gülmək, nəşəli, büllür, istək, qəhqəhə, gözəllik, sevmək, sevda, azad, abad, seyrəngah, şəfəq, bahar və s. və i. yüzlərlə sözlər poeziya dilində bol-bol işlənərək nıkbın ictimai ovqat yaratmağa xidmət edir.

Gənc, daha üsyankar, daha inqilabi əhval-ruhiyyəli poeziyada isə, adətən, «köhnə dünya» ilə «yeni dünya»nı müxtəlif leksik obrazlarla qarşılaşdırmaqla yanaşı, diqqət daha çox «yeni dünya»nı tərənnüm edən poetik sözlərin çoxluğuna, intensiv işləkliyinə verilir; məsələn, M.Müşfiq ilk şeirlərindən birində (1926) yazır:

Dünyamızı seyr etdim min dürlü həvəslərlə,
Gördüm coşuyor dillər pək nəşəli səslərlə,
Baxdım doluyor yanlar şən qəbli kəslərlə,
Pək şad olaraq güldüm abad olan ölkəmdə,
Qəmlərdən, ələmlərdən azad olan ölkəmdə.¹

Ümumiyyətlə, «Ölkəm» şeirində 70-dən artıq söz «yeni dünya»nın

¹ Müşfiq M. Əsərləri, Bakı, 2004, I cild, s. 41.

poetik əlamətlərini ifadə etdiyi halda yalnız bir neçə leksik vahid «köhnə dünya»-ni yada salır ki, onların da yanında dərhal nixbin ovqat bildirən söz işləri: qəmlərdən, ələmlərdən (azad olan); duman (görməz), qış (getdi ölümlərlə).

Statistik təhlillər göstərir ki, 20-ci illər Azərbaycan şeir dilində aparıcı meyl lüğət tərkibinin kütləvi anlaşılıqlığıdır; belə ki, sözün hansı mənşədən gəlməsi; türk mənşəli, yaxud alınma olması əsas deyil. Məsələn, M.Müşfiqin şeir dilində sıx-sıx işlənən cilvə, əzəldən, məxsus, ovqat, fəğan, müqəddəs, səmimi, səma, şöhrət, zəhmət, meydan, hərb, dünya, atəş, əlvan və s. ərəb, yaxud fars mənşəli sözlər 20-ci illərdə olduğu kimi bu gün də ədəbi dil üçün normadır. Bununla belə şairin bir neçə şeirinin leksikası üzərində apardığımız statistik təhlillər göstərir ki, türk mənşəli sözlərin işləkliyi daha yüksəkdir; məsələn:

«Ana» şeiri (1927).

Türk mənşəli sözlər – 126

Ərəb, fars mənşəli sözlər – 38

Rus-Avropa mənşəli sözlər – 0

«Bir görünüş» şeiri (1928).

Türk mənşəli sözlər – 123

Ərəb, fars mənşəli sözlər – 25

Rus-Avropa mənşəli sözlər – 3

«Küləklər» şeiri (1929).

Türk mənşəli sözlər – 62

Ərəb, fars mənşəli sözlər – 26

Rus-Avropa mənşəli sözlər – 0

Beləliklə, müxtəlif illərdə yazılmış şeirlərin lüğət tərkibində, nümunələşdirəsi olsaq, türk mənşəli sözlərin işlənmə intensivliyi 77%, ərəb və fars mənşəli sözlərininki 22%, rus-Avropa mənşəli sözlərininki isə təxminən 1% təşkil edir.

İstər M.Müşfiqin, istərsə də onun yaşlı, təcrübəli həmkarı H.Cavidin şeirlərində türk mənşəli sözlərin üstünlüyü bir tərəfdən dilin demokratizmi, xəlqiliyi ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən, Türkiyə türkcəsinə meylliliklə əlaqədardır. H.Cavidin 20-ci illər poetik leksikonu üçün seçiyəvi olan gülün, coşğun, süsləmək, ortalıq, öksüz, qanatmaq, sorma, yaralı, yaxmaq, yığın, işsiz, yuva, mənlik, küskün, şaşqın, yolçu, qaranlıq, yanğın, sürgün, yıldız, suç, qaçmaq, saçmaq, sürülmək, yosma, susmaq, yurğun və s. çoxlu sayda türk mənşəli sözlərin doğurduğu poetik effekti, romantik vüsəti orta əsrlər Azərbaycan şeirində ərəb, fars mənşəli sözlərin estetik-emosional qüdrəti ilə müqayisə etmək mümkündür.

H.Cavidin ilk fəsillərini 20-ci illərdə yazdığı «Azər» poemasının leksikası üzərində apardığımız statistik təhlillər isə aşağıdakı mənzərəni verir:

I. «Azər düşünərkən...»¹

1. Türk mənşəli Azərbaycan sözləri: 125

2. Türk mənşəli Türkiyə türkcəsi sözləri: 18

3. Ərəb, fars mənşəli sözlər: 67

4. Rus-Avropa mənşəli sözlər: 0

¹ Cavid H. Əsərləri, Bakı, 2003, I c, s. 129- 130.

II. «Azərin cavabı» ¹

1. Türk mənşəli Azərbaycan sözləri: 39
2. Türk mənşəli Türkiyə türkcəsi sözləri: 1
3. Ərəb, fars mənşəli sözlər: 20
4. Rus-Avropa mənşəli sözlər: 0

III. «Əsgərlər təlim edərəkən...» ²

1. Türk mənşəli Azərbaycan sözləri: 103
2. Türk mənşəli Türkiyə türkcəsi sözləri: 11
3. Ərəb, fars mənşəli sözlər: 39
4. Rus-Avropa mənşəli sözlər: 1

Beləliklə, H.Cavidin 20-ci illər şeir leksikasının təxminən 70%-i türk mənşəli sözlərdir ki, onlardan 63%-i türk mənşəli Azərbaycan, 7%-i türk mənşəli Türkiyə türkcəsi vahidləridir. Ərəb, fars mənşəli leksikanın həcmi 305 vahid təşkil edir, rus-Avropa mənşəli sözlər isə nadir hallarda işlənir.

Şairin leksikasında Osmanlı, yaxud Türkiyə türkcəsi effektini yüksəldən amillər aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Türk mənşəli Osmanlı, yaxud Türkiyə türkcəsi sözlərinin (yaxmaq, yavru, bulmaq, qoşmaq və s.) çoxluğu;

2) həm Azərbaycan, həm də Türkiyə türkcələrində işlənən sözlərin Türkiyə türkcəsinin fonetik normasına uyğun işlədilməsi: yıldız, sormaq, yapraq və s.

3) əsasən Türkiyə türkcəsi üçün səciyyəvi ərəb, yaxud fars mənşəli sözlərdən istifadə: röya, atəş, qəsvət, hürr, nəşat və s.

20-ci illər nəsr dilinin leksikası şeir dilinin lüğət tərkibi ilə müqayisədə daha demokratik, xalq danışığı dilinə daha yaxındır – bu, birinci növbədə, şeirə nisbətən nəsrin daha realist, gündəlik həyatla, məişətlə daha sıx bağlı olmasından irəli gəlir. Şeir leksikonu üçün səciyyəvi olan romantik obrazlılıq, Osmanlı türkcəsinə meyllilik, üsyankar emosionallıq nəsrə, demək olar ki, müşahidə edilmir.

Azərbaycan nəsrinin böyük ustalarından olan, dil məsələsinə xüsusi həssaslıqla yanaşan C.Məmmədquluzadə 1926-cı ildə «Yeni yol» qəzetində çap olunmuş «Bəlkə də qayıtdılar» hekayəsinin leksikası üzərində apardığımız statistik təhlilin nəticələri aşağıdakı kimidir (hər söz neçə dəfə işlənirsə o qədər vahid sayılmış, köməkçi sözlər nəzərə alınmamışdır):

- 1) **Türk mənşəli sözlər** – 1156
 - a) Azərbaycan sözləri: 1156
 - b) Osmanlı sözləri: 0
- 2) **Ərəb, fars mənşəli sözlər** – 280
 - a) xalq dilində işlənənlər: 276
 - b) xalq dilində işlənməyənlər: 4
- 3) **Rus-Avropa mənşəli sözlər** – 80
 - a) ədəbi norma olanlar: 73
 - b) ədəbi norma olmayanlar: 7

Beləliklə, hekayənin dilində türk mənşəli sözlər 76%, ərəb və fars mənşəli sözlər 18%, rus-Avropa mənşəli sözlər isə 6% həcmində işlək-

¹ Cavid H. Əsərləri, Bakı, 2003, I c. s. 133- 134.

² Yenə orada. s.142- 143.

liyə malikdir. Ərəb-fars alınmalarından 4-ünün (müərrif, mabeyn, dövlətmənd, nəvazəndə) ümumkütləvi anlaşılan sözlərə daxil edilmədiyini, rus-Avropa sözlərindən bir neçəsinin ədəbi norma olmadığını (məsələn: raboçi, qradonaçalnik, Parapet bağı, politika və s.) nəzərə alsaq, hekayənin leksikasının ümumkütləvi anlaşılma səviyyəsi 99%-dən yüksəkdir.

Rus-Avropa sözlərinin çoxluğu isə eyni sözün dəfələrlə təkrarı, xüsusi adların işlənməsi ilə bağlıdır; həmin sözlər və onların işləklilik tezliyi aşağıdakı kimidir:

ümumi sözlər

bulvar – 15
qəzet – 8
desyatin – 4
artist – 4
teatr – 3
milyon – 3
neft – 3
nota – 2
paroxod – 2
jurnal – 1
papiros – 1
çar – 1
qradonaçalnik – 1
parlaman – 1
politika(şünas) – 1
ultimatum – 1

xüsusi adlar

Amerika – 3
Lord Kerzon – 3
Çiçeren – 2
Moskva – 2
«Raboçi»(qəzeti) – 2
Matruş – 2
Serebrovski – 2
Peterburq – 1
Polşa – 1
Antanta – 1
Naberejni(küçəsi) – 1
Tramvay(küçəsi) – 1
Oktyabr(inqilabı) – 1
Rusiya – 1
Nikolay – 1
Martınov – 1
Arxangelski – 1
Rokfeller – 1
Parapet (bağı) – 1
Avropa – 1

Ədəbiyyata məhz 20-ci illərdə gəlmiş, yaxud üslubu – dili həmin illərdə formalaşmış nasirlərin (C.Cabbarlı, S.Rəhimov, M.Hüseyn, Ə.Sadıq və b.) əsərlərində leksikon daha demokratikdir ki, bu, özünü aşağıdakı əlamətlərdə göstərir:

- 1) Türk mənşəli sözlərin işləklilik səviyyəsinin yüksək olması;
- 2) Osmanlı, yaxud Türkiyə türkcəsi sözlərindən şeir dili ilə müqayisədə az istifadə olunması, yaxud ümumiyyətlə istifadə olunmaması;
- 3) Qəliz, xalq dilinə keçməmiş ərəb və ya fars sözlərindən, demək olar ki, tamamilə imtina edilməsi, yaxud bu sözlərin daha çox geriliyi əks etdirən mənfi obrazların dilində işlədilməsi və beləliklə, həmin vahidlərə neqativ münasibət yaradılması;
- 4) Rus-Avropa mənşəli leksikona yalnız zəruri hallarda müraciət olunması və bu zaman a) elmi-texniki və ya siyasi-ideoloji müasirliyi göstərmək, yaxud b) süni müasirliyi tənqid etmək məqsədinin izlənilməsi.

Ümumiyyətlə, dramaturgiya dili həmişə xalq danışığı dilinə yaxınlığı ilə səciyyələnir; 1920-ci illər Azərbaycan dramaturgiya dili üçün də xarakterik olan bu əlamət bir sıra hallarda (məsələn, H.Cavidin əsərlərində) özünü doğrultmur. Odur ki, dram leksikasında müəyyən fərqliliklər özünü göstərir ki, həmin fərqliliklərin miqyasını aşağıdakı

müqayisə, statistik olaraq aydın ifadə etməkdədir (statistikaya yalnız personajların nitqindəki sözlər daxil edilmiş, remarkaların leksikonu nəzərə alınmamışdır).

Türk mənşəli sözlərin işlənmə tezliyi aşağıdakı kimidir:

- 1) C.Məmmədquluzadə – 51 %
 - a) Azərbaycan dili sözləri: 51 %
 - b) Türkiyə türkcəsi sözləri: 0
- 2) H.Cavid – 69 %
 - a) Azərbaycan dili sözləri: 65 %
 - b) Türkiyə türkcəsi sözləri: 4 %
- 3) C.Cabbarlı – 64 %
 - a) Azərbaycan dili sözləri: 63 %
 - b) Türkiyə türkcəsi sözləri: 1 %

Ərəb, fars mənşəli sözlər:

- 1) C.Məmmədquluzadə – 47 %
 - a) xalq dili sözləri: 45 %
 - b) xalq dilinə keçməmiş sözlər: 2 %
- 2) H.Cavid – 29 %
 - a) xalq dili sözləri: 27 %
 - b) xalq dilinə keçməmiş sözlər: 2 %
- 3) C.Cabbarlı – 26 %
 - a) xalq dili sözləri: 26 %
 - b) xalq dilinə keçməmiş sözlər: 0

Rus-Avropa mənşəli sözlər:

- 1) C.Məmmədquluzadə – 2 %
 - a) danışıq dili sözləri: 0,5
 - b) ədəbi norma olan sözlər: 1,5
- 2) H.Cavid – 2 %
 - a) danışıq dili sözləri: 0
 - b) ədəbi norma olan sözlər: 2 %
- 3) C.Cabbarlı – 10 %
 - a) danışıq dili sözləri: 4 %
 - b) ədəbi norma olan sözlər: 6 %

Ümumiyyətlə, statistik təhlilini apardığımız dramaturji mətnlərdə türk mənşəli sözlər 61% təşkil edir ki, onlardan 2,5%-i Türkiyə türkcəsinə məxsusdur. Ərəb, fars mənşəli sözlərin işlənməsi 31% həcmində olsa da, onların yalnız 1%-dən bir qədər çoxu çətin anlaşılan, ümumişlək olmayan sözlərdir. Yerdə qalan sözlər rus-Avropa mənşəlidir. Bütövlükdə isə, 20-ci illər dramaturgiya dilində işlənən sözlərin 95%-dən çoxu ümumişlək leksikona daxil edilə bilər ki, bu da ədəbi-bədii dilin həmin sahəsində leksik demokratizmin kifayət qədər yüksək olduğunu göstərir.

Bədii üslubun, yaxud ədəbi-bədii dilin leksikası, yuxarıdakı statistik təhlillərdən də görüldüyü kimi, şeir, nəsr və dramaturgiya dili sahələri üzrə müəyyən qədər fərqli xüsusiyyətlər nümayiş etdirir.

Şeir dili üzrə nəzərdən keçirdiyimiz mətnlərin lüğət tərkibini ümumiləşdirsək, aşağıdakı mənzərə alınır:

- Türk mənşəli sözlər – 74 %
Ərəb, fars mənşəli sözlər – 25 %
Rus-Avropa mənşəli sözlər – 1 %

Nəsr dili üzrə:

Türk mənşəli sözlər – 70 %

Ərəb, fars mənşəli sözlər – 38 %

Rus-Avropa mənşəli sözlər – 2 %

Dramaturgiya dili üzrə:

Türk mənşəli sözlər – 61 %

Ərəb, fars mənşəli sözlər – 34 %

Rus-Avropa mənşəli sözlər – 5 %

Ümumiyyətlə, bədii üslubda həmin nisbət aşağıdakı kimidir:

Türk mənşəli sözlər – 66 %

Ərəb, fars mənşəli sözlər – 32 %

Rus-Avropa mənşəli sözlər – 2 %

Bədii üslubun lüğət tərkibinin kütləvililiyi, ümumanlaşılıq səviyyəsi isə, yuxarıdakı təhlillərdən də məlum olduğu kimi, 97-98 %-ə qədərdir.

РОЛЬ ХУДОЖЕСТВЕННОГО СТИЛЯ В ОПРЕДЕЛЕНИИ ЛЕКСИЧЕСКИХ НОРМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА В 20-Е ГОДЫ**Ф.Г.КАРИМЛИ****РЕЗЮМЕ**

В формирование лексической нормы азербайджанского литературного языка огромную историческую роль сыграл художественный стиль. В этом аспекте ее значение по сравнению со значимостью других функциональных стилей, в процессе усвоения носителями языка не только демократичной лексики, но и сложноосваиваемых арабских, персидских слов, неоспорима. В 20-е годы, в период утверждения социалистического строя в Азербайджане, когда народные массы были включены в «культурную революцию», произошла ускоренная демократизация художественного стиля. В настоящей статье уделяется особое внимание определению основ формирования направлений художественного стиля в 20-е годы, а также дается статистический анализ.

THE ROLE OF THE PEN CRAFT IN THE FORMING OF THE LEXICAL NORMS OF AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE IN 1920TH.**F.Q.KARİMLİ****SUMMARY**

The main role in forming of Azerbaijani literary language lexical norms always belonged to pen craft.

In comparison with the other styles not only the democratic lexicon, but also unintelligible for the people Arabic and Persian words have been kept till the present time mostly due to the pen craft.

In 1920, when the socialism was being established in Azerbaijan and great masses of population were drawn to the “cultural revolution”, the lexicon of the pen craft was democratized quickly. There was paid attention to statistic analyzes of determination of the main tendencies of the Azerbaijan pen craft 1920 in this article. The lexical view, created by artificial literary creation to use the different adopted words, is analyzed in the article.